

OSMANLI DÖNEMİ KÜTAHYA'DAKİ EĞİTİM KURUMLARI (XVIII. YÜZYIL) *

Asuman AYDIN**

M. Murat ÖNTUĞ***

Özet

Kütahya şehri ilk çağlardan beri çeşitli milletlerin nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Kütahya'ya yerleşen en eski halkın Frigler olduğu tahmin edilmektedir. Frigler, M.Ö. 133'te Roma İmparatorluğu egemenliği altına girdi. Bizans döneminde önemli piskoposluk merkezi haline geldi. 1075 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Kutalmışoğlu Süleyman Şah bölgeyi ele geçirdi. Türkiye Selçuklularının dağılma sürecine girmesi ile şehir, 1277'de Germiyanoğlu hâkimiyetine girdi. II. Yakup Bey'in kız kardeşi Devlet Hatun'un Bayezit ile evlenmesiyle Germiyanoğulları'yla Osmanlılar arasında akrabalık bağı kurulmuş ve bu küçük beylik, 1429 senesinden önce II. Yakup Bey'in vasiyeti ile Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Selçuklu, Germiyani ve Osmanlı dönemlerinde zamanla geliştirilen vakıf sistemi, şehrin sosyokültürel alanda gelişmesine katkı sağlamıştır. Vakıflardaki bu gelişim Osmanlı döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu çalışmada, XVIII. yüzyıl Kütahya şehrinin gelişimi üzerine önemli katkısı olan vakıf ve vakıf eserleri hakkında bilgi verilmeye gayret edilmiştir. Araştırmada Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün önemli arşiv kaynaklarından Hurufat Defterleri kullanılmıştır. Bu kaynaklar, XVIII. yüzyıl Kütahya'sının dinî, sosyal, kültürel ve iktisadi durumunun ortaya konulabilmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Kütahya Kazası Hurufat Defterleri'nde kayıtlı toplam 99 varak vardır. Bu belgelerin tamamı XVIII. yüzyıl Kütahya ve çevresindeki kasaba ile köylere ait vakıf eserlerini ihtiva etmektedir. Defterlerin tamamının tasnifi yapılmıştır. İnceleme sonucunda Kütahya'da bulunan eğitim kurumları, vakıflar ve bu kurumlardaki görevliler ve ücretleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Hurufat Defterleri, Eğitim Kurumları, Vakıf.

* Bu makale Prof. Dr. M. Murat ÖNTUĞ'un danışmanlığında Asuman AYDIN tarafından hazırlanan ve 25 Ocak 2019'da Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "*Hurufat Defterlerine Göre Kütahya Şehri (XVIII. Yüzyıl)*" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bilim Uzmanı, ORCID, 0000-0003-4851-0205.

*** Prof. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muratmustafa.ontug@usak.edu.tr, ORCID, 0000-0003-0243-4091.

EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE CITY OF KÜTAHYA DURING THE OTTOMAN PERIOD (XVIII. CENTURY)

Abstract

The city of Kütahya was the scene of struggles of various nations since the early ages. The oldest known inhabitants of Kütahya are Phrygians, who came under the domination of the Roman Empire in 130 B.C. During the Byzantine period, the city became the main center for eparchy. In 1075, Kütahya was seized by Kutalmışoğlu Süleyman Şah, founder of the Anatolian Seljuk Empire. As the Seljuks got disintegrated, Germiyans took the control of city in 1277. The marriage between Yakup Bey II's sister, Devlet Hatun, and Beyazit formed a strong alliance and this small entity became part of the Ottoman Empire in 1429 upon the will of Yakup Bey II. A charity system, called *vakıf*, was developed during the Seljuk, Germiyan and Ottoman Empire periods, contributing to the welfare of the city, peaking its effect in Ottoman period. This study aims to provide evidence of the contribution of *vakıfs* and their institutions during 18th century. For this purpose, *Hurufat* records, which are one of the important archival sources of the General Directorate of Foundations, were chosen. These sources, the religious of XVIII. century, social, cultural and economic status of the state are very important to reveal the situation. We have 99 registered cards in total. All of these documents belong to XVIII. century for Kütahya and surrounding villages and villages belonging to the foundation contains the works. All the records were classified. As a result, the educational institutions, foundations and officers in the institutions in Kütahya were identified.

Keywords: Kütahya, *Hurufat* Records, Education Intuitions, Foundation.

Giriş

Kütahya şehrinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber tarihinin MÖ. 3000 yıllarına dayandığı tahmin edilmektedir. Eski kaynaklar, sikke ve yazıtlarda şehrin adı Kotiaeon şeklinde geçmekte¹ olup şimdiki ismi bu eski isimden bozmadır. Kütahya şehri, ilk çağlardan beri farklı kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Şehrin topraklarına yerleşen

¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Kütahya'nın Tarihçesi", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, İstanbul 1981, s.35.

en eski uygarlığın Frigler olduğu tahmin edilmektedir². Yerleşim tarihi antik dönemlere kadar inen şehir Küçük Frigya denilen bölgede bulunmaktadır. MÖ. VI. yüzyılın sonlarına doğru Lidyalıların, Perslerin ve ardından MÖ. IV. yüzyılda Büyük İskender'in eline geçmiş; onun ölümünden sonra Bitinya ve Bergama Krallığı'nın idaresi altına girmiştir³.

Kütahya, Bizans zamanında da önemini korumuş ve piskoposluk merkezi haline getirilmiştir. Günümüze ulaşan kale, sur ve burçlarının Bizans döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum şehrin stratejik önemini göstermektedir⁴. Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı eserinde kale surlarının 70 burcu bulunduğundan bahsetmektedir. Ancak günümüzde burçların büyük bir kısmı harap olmuş bir şekildedir.

Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı ile beraber Kütahya da Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1080 yıllarında Türklerin hâkimiyetine katıldı. Bölge, Türkiye Selçukluları dönemine kadar birkaç defa Bizans ve Türkler arasında el değiştirmiştir. İmparator I. Manuel'in ölümünden sonra Selçukluların idaresi altına girdi. 1182 yılında II. Kılıcarşlan (1155-1192) ülkeyi oğulları arasında taksim edince Uluborlu ve Kütahya yöresi Gıyasettin Keyhüsrev'e (1192-1196,1205-1211) düştü. Meydana gelen karışıklıklar sonrasında tekrar Türklerin elinden çıkma tehlikesi yaşayan bölge üzerinde I. Alaeddin Keykubat döneminde (1220-1237) kalıcı hakimiyet sağlanmıştır⁵.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile Anadolu Beylikler Dönemi başlamış ve arkasından Kütahya merkez olmak üzere 1300 yılında Germiyanogulları Beyliği kurulmuştur. XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Germiyanogulları'na komşu olan Osmanogulları bölgede etkili olmaya başlamıştır. Bir taraftan kendisini Türkiye Selçuklu

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s.8.

³ Mustafa Çetin Varlık, "Kütahya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, Ankara 2002, s.580.

⁴ Varlık, *aynı eser*, s.580.

⁵ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.8.

Devleti'nin mirasçısı olarak gören Karamanoğulları diğer taraftan Osmanlı baskıları sonucu Germiyan hükümdarı Süleyman Şah daha fazla dayanamamış ve tercihini Osmanoğulları'ndan yana yaparak kızı Devlet Hatun'u I. Murat'ın oğlu Bayezit ile evlendirmiş ve Osmanoğulları'na çeyiz olarak Kütahya, Simav, Tavşanlı ve Eğrigöz'ü vermiştir⁶. Süleyman Şah'tan sonra 1388 yılında başa geçen II. Yakup Bey babasının çeyiz olarak verdiği bölgeleri geri almak için harekete geçmiştir. Bu sırada Rumeli'de bulunan Yıldırım Bayezit derhal Anadolu'ya gelerek II. Yakup Bey'i yakalatarak hapsetmiş ve Germiyan toprağını Osmanlı'ya dâhil etmiştir⁷. 1402 Ankara Savaşı'nda Timur'un yanında yer alan Yakup Bey, Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup ayrılması ile yeniden Germiyan Beyliği'nin başına geçmiştir.

Ankara Savaşı sonrası başlayan Fetret Dönemi'nde Yakup Bey, Çelebi Mehmet'in yanında yer almıştır. Bu seçimi Karamanoğulları ile Yakup Bey'in arasının açılmasına sebebiyet vermiş ve Karamanoğulları Kütahya'ya saldırıya geçerek şehri ele geçirmişlerdir. Bu duruma sessiz kalmayan Osmanlı, Karamanoğulları'nı mağlup etmiş ve beyliğin başına yeniden Yakup Bey'i geçirmiştir. II. Murat zamanında, Osmanlı ile iyi geçinme politikası izleyen Yakup Bey, oğlunun olmaması sebebiyle ölümünden sonra beyliğin Osmanlı hâkimiyetine girmesini vasiyet etmiş; vefatı ile beyliğin toprakları 1429'da Osmanlı hâkimiyetine girmiştir⁸. 1451 yılında Anadolu Beylerbeyliğinin merkezi olan Kütahya İshak Paşa'ya verildi. İshak Paşa bu dönemde şehre birçok eser yaptırmıştır. Şehrin, Şehzade Bayezit ve Selim'in sancakbeyliği döneminde önemi oldukça artmıştır. XVII. yüzyıla gelindiğinde şehir birçok isyana maruz kalmıştır. Celali İsyancıları sürecince, Osmanlı Devleti'nin en önemli eyalet merkezlerinin ikincisi olan Kütahya iki kez işgale uğramıştır. Bunlardan ilki Deli Hasan, ikincisi ise Taval Halil'in isyanıdır⁹. Bu

⁶ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.55.

⁷ İsmail Çiftçioğlu, "Germiyanlı Dönemi Kütahya Medreseleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.15 (2006), s.163.

⁸ Çiftçioğlu, *aynı eser*, s.164.

⁹ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.151.

isyanlarda şehir yıkıma ve yağmalamaya maruz kalmış ve bölgedeki insanlar çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır.

Kütahya, Osmanlı-Mısır savaşlarında önemli olaylara sahne olmuştur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Konya'da Osmanlı kuvvetlerini yenerek Kütahya'ya kadar ilerlemiştir. Bir süre şehre hâkim olsa da 1833 Kütahya Antlaşması ile geri çekilmiştir. Avrupa'da yaşanan 1848 İhtilallerinin ardından Macar Millî hareketinin önde gelenleri Kütahya'ya gelmiş ve bir süre burada kalmışlardır. Bu durum Kütahya şehrinin milletlerarası siyasette önem kazanmasına sebep olmuştur¹⁰.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Yunan ordusu 21 Temmuz 1921'de Kütahya'yı bir yıldan fazla işgal etmiştir. 26 Ağustos 1922 sabahı Afyon'dan başlayan Büyük Taarruz, Yunan ordusunun direnişini kısa sürede kırmış; 30 Ağustos günü Kütahya, Yunan işgalinden kurtarılmıştır.

Kütahya şehri, kuruluşu itibariyle eski bir yerleşim yeri olması ve önemli devletlere başkentlik yapması, Osmanlı döneminde beylerbeyilik merkezi olması sebebi ile imar faaliyetlerinin geliştiği ve içerisinde birçok mektep ve medrese gibi eğitim müesseselerini barındıran bir yerleşim yeri olmuştur. Aşağıda XVIII. yüzyılda Kütahya şehrinde bulunan mektepler, medreseler ve buralarda çalışan görevliler hakkında bilgi verilecektir.

1) MEKTEPLER

Yazı yazmanın öğretildiği yer anlamında olan mektepler; İslam ülkelerinde temel eğitimin verildiği yer mekânlardır. Abbasiler döneminde “*Küttâb*” adı ile anılan mektepler Karahanlılar ve Selçuklularda “*Sıbyan Mektebi*” olarak adlandırılmıştır¹¹. Osmanlı Devleti'nde çocuklara, okuma-yazma ve dört işlemin öğretildiği ve dini bilgilerin verildiği temel eğitim kurumlarına, *Darü'l-Talim*, *Mektephane*,

¹⁰ Varlık, *aynı eser*, s.581.

¹¹ Nebi Bozkurt, “Mektep”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.5.

Muallimhane ve *Darü'l-İlim* adı verilmiştir. Halk arasında ise bu kurumlar Sıbyan Mektebi veya Mahalle Mektebi olarak isimlendirilmiştir¹². Bu okullar genellikle 5-6 yaşlarında çocukların devam ettikleri ve genellikle cami bitişiğinde yer alan eğitim kurumlarıydı¹³. Mekteplerin hocalarına muallim, yardımcılara ise kalfa denilmekteydi.

Mektepler vakfiyelerinde belirtildiği üzere karma veya kız ve erkek çocuklar için ayrı binalarda bulunabilirdi. Vakıf sistemi ile kurulan ve yürütülen bu mekteplerin çalışma prensipleri vakfiyelerinde yazılmış olmasına rağmen farklılıklar gösterebilirdi. Müslüman olan her ailenin çocuğu bu okullara gidebilirdi. Öğretmenler, medrese eğitimi görmüş ya da okuma yazma bilen imam, müezzin veya kayyum vb. kişiler arasından seçilirdi. Belirlenmiş bir ders programları olmamakla birlikte, mekteplerde Elifba, Kur'an talimi, bazı surelerin ezberletilmesi, temel ilmihal bilgileri, tecvid, yazı yazma ve dört temel aritmetik işlem öğrencilere öğretilirdi. Mekteplerden mezuniyet yaşının belirtilmemesine rağmen mezun olmak için Kur'an'ı en az bir defa hatmetme şartı vardı¹⁴.

Küçük çocukların eğitimi, şayet mahallede müstakil mektep binası bulunmazsa, cami veya mescitte verilirdi. Kütahya'da cami ve mescitler hariç, belgelerde adı geçen 10 adet mektep aşağıda incelenecektir.

1.1. Ahmet Paşa Mektebi

Ahmet Paşa Mektebi, Kütahya'da Börekçiler Mahallesi'nde idi. Anadolu Eyalet valisi olarak görev yapan Osman Paşazade Ahmet Paşa mektebin bânisidir. Kütahya'da Ulu Camii karşısında darülhadis, muallimhane ve abdesthane yaptırmış ve bunların masraflarını karşılamak üzere Kütahya'da Acem Hanı altındaki yedi dükkân, 150

¹² M. Murat Öntüğ, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki Vakıf Eserlerinin Durumu Hakkında", *Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir 2016, s.1080.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2013, s.71.

¹⁴ Ekmelettin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2014, s.231.

kuruş ve diğer on yedi kadar dükkân ile odaları vakfetmiştir. Uzunçarşılı, vakfiyesinin tarihini Recep 1092/Temmuz-Ağustos 1681 olarak tespit etmiştir¹⁵.

Ahmet Paşa Mektebi, XVIII. yüzyılda düzenli eğitim yapmakta idi. Zilhicce 1177/Haziran 1764 tarihinde atama ile muallim-i sıbyan olan Mehmet görevinden feragat etmiş ve beratı Mustafa'ya verilmiştir¹⁶. Mekteplerde muallimin olmaması durumunda imamlar muallim olarak görevlendirilmekteydi. Zilhicce 1177/Haziran 1764 senesinde Osman Paşazade Ahmet Paşa Muallimhanesi'nde, muallim olmadığından Celal Çelebi Mescidi'nde imam olarak günlük iki akçe ile görev yapan Mehmet, muallim-i sıbyan olarak atanmıştır¹⁷.

1.2.Fatma Hatun Mektebi

Balıkli Mahallesi'nde Mehmet Efendi Camii'nin avlusunda bulunan Fatma Hatun Mektebi'nin bânisi Fatma Hatun, mektebin ihtiyaçlarının karşılanması için bir vakıf da kurmuştur. Ramazan 1097/Temmuz-Ağustos 1686 tarihinde Fatma Hatun'un vakfettiği mektepte muallim-i sıbyan vazifesini günlük iki akçe ücret karşılığında yürüten Abdurrahman vefat etmiş yerine kardeşi Mehmet, naip Seyyid Abdülbaki arzıyla vazifelendirilmiştir¹⁸.

Vakıf kayıtlarında Fatma Hatun Mektebi'ne düzenli olarak muallim atamaları yapılmıştır. Cemaziyelahir 1168/Mart-Nisan 1755'de günlük altı akçe ile muallim-i sıbyan olarak Seyyid Ahmet görevlendirilmiştir¹⁹. Rebiülahir 1180/Eylül-Ekim 1766 tarihinde Fatma Hatun Muallimhanesi'ni tamir ederek günlük bir akçe ile cüzhan olan İsmail Kasım'ın yerinin boş olmasıyla Mehmet bin Yusuf vazifelendirilmiştir²⁰. Rebiülahir 1168/Ocak-Şubat 1755 tarihinde Fatma

¹⁵ *aynı eser*, s.215.

¹⁶ *VAD.*, nr.1101, vr.5, s.12.

¹⁷ *VAD.*, nr.1101, vr.6, s.13.

¹⁸ *VAD.*, nr.1147, vr.13, s.28.

¹⁹ *VAD.*, nr.1106, vr.51, s.105.

²⁰ *VAD.*, nr.1101, vr.8, s.17.

Hatun Mektebi'nde evladiyet şartı üzerine üç akçe ile müteveli olan Feyzullah, Abdurrahman, Hatice ve Ayşe kardeşler vazifelendirilmişlerdir²¹.

1.3. Hacı Pir Mektebi

Hacı Pir Mekteb'i Kütahya'da Hacı Ahmet Mahallesi Mescidi yakınında idi. Bânisi, Hacı Pir lakabıyla bilinen hayır sahibi bir zattır. Zilhicce 1175/Haziran- Temmuz 1762 tarihinde muallimhanede günlük iki akçe ile muallim-i sıbyan ve günlük yarım akçe ile vakfın mütevellisi olan Osman vefat etmiş yerine oğulları Ahmet, Halil ve Salih halifeler müştereken vazifelendirilmişlerdir²². Safer 1176/Ağustos-Eylül 1762 tarihinde günlüğü iki akçe ile muallim-i sıbyan ve yarım akçe ile müteveli olan Ahmet, Halil ve Salih adlı kardeşler görevliken Salih vefat etmiş ve hissesi kardeşleri Ahmet ve Halil'e, Kütahya Naibi Mehmet arzıyla tevcih edilmiştir²³.

1.4. Haznedar Mehmet Ağa Mektebi

Belgelerde Kütahya'da Saray Mahallesi'nde Hisar Bey Oğlu Mustafa Bey Cami yakınında gösterilen Haznedar Mehmet Ağa Mektebi'nin bânisi isminde de anlaşılacağı üzere Haznedar Mehmet Ağa'dır. Mektebin vakfiyesi bulunmaktadır. Bununla birlikte vakfının mevcut olduğu müteveli atamalarından anlaşılmaktadır. Vakfın mütevellileri Ahmet Behçet ve Mehmet isimli kardeşler vefat etmiş ve evlatlık vakıf olmasından dolayı yerlerine gelecek kişi aile fertlerinden olan Ahmet Behçet'in küçük oğlu Osman Halife, Cemaziyelahir 1076/Aralık-Ocak 1665-1666 tarihinde babasının beratı ile görevlendirilmiştir²⁴. Mektepte, Rebiyülahir 1169/Ocak-Şubat 1756 senesinde günlüğü beş akçe ile muallim-i sıbyan Seyyid Halil görevinden feragat etmiş; yerine Mustafa atanmıştır²⁵. Safer

²¹ VAD., nr.1106, vr.50, s.103.

²² VAD., nr.1101, vr.2, s.6.

²³ VAD., nr.1101, vr.2, s.6.

²⁴ VAD., nr.1101, vr.3, s.8.

²⁵ VAD., nr.1106, vr.55, s.112.

1172/Ekim-Kasım 1758 tarihinde muallim olan Mustafa kendi rızası ile görevinden ayrılmış ve yerine Halil Halife günlüğü beş akçe ile muallimlik vazifesini devam ettirmiştir²⁶.

1.5. Hisarbeyoğlu Mektebi

Hisarbeyoğlu Mektebi, Balıklı Mahallesi'nde idi. Belgelerde bânisi olarak Hisar Bey oğlu Mustafa Bey gösterilmektedir. Hisar Bey, 815/1412 tarihli vakfiyesine göre Germiyan ümerasındandır. 899/1493-94 tarihli cami vakfiyesinden mahlasının Muslihuddin olduğu anlaşılmaktadır²⁷. Evliya Çelebi, Hisarbey oğlu Mustafa Bey'in Anadolu Eyalet Valiliğinde bulunduğunu; bu zatın kendisinin soyundan geldiğini; onun inşa ettirdiği Mustafa Bey Camii'nin Zergen Mahallesi'nde hâlen ayakta olup kendisinin bu caminin mütevelliliğini yürüttüğünü yazmaktadır²⁸. Eski tarihli belgelerde Evliya Çelebi Seyahatnamesinde mektepten bahsedilmemektedir. Öyle ise bu eğitim kurumu daha sonra, muhtemelen XVIII. yüzyılın ilk yarısında, yukarıda zikredilen caminin yakınında inşa edilmiştir. Recep 1172/Şubat-Mart 1759 tarihinde mekteb-i şerifte günlüğü altı akçe ücret ile muallim-i sıbyan olan Seyyid Ahmet Halife vefat etmiş; yeri boş kalmasından dolayı bu vazifeyi diğer bir Seyyid Ahmet Halife devam ettirmiştir²⁹. Cemaziyelahir 1168/ Mart-Nisan 1755 tarihinde muallim olan Seyyid Ahmet günlük altı akçe ücret almaktaydı³⁰.

1.6. İshak Fakih Mektebi

Germiyanogulları Dönemi ve bu beyliğin Osmanlılara geçtiği sıralarda yaşamış çok değerli bir âlim olan İshak Fakih tarafından Kütahya şehir merkezinde cami, medrese, kütüphane, zaviye ve

²⁶ VAD., nr.1106, vr.62, s.126.

²⁷ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.112.

²⁸ *Seyahatnâme*, IX, (yay. haz. Yücel-Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff), İstanbul 2005, s.15. Ayrıca bk. Hamza Güner, *Kütahya Camileri*, Kütahya 1964, s.26.

²⁹ VAD., nr.1106, vr.64, s.129.

³⁰ VAD., nr.1106, vr.51, s.105.

çeşmeden oluşan bir külliye inşa edilmiştir³¹. Ancak bu külliye mektep bulunduğu bilinmektedir. Muhtemelen sonradan XVIII. yüzyılın ilk yarısında, adı geçen yapıya bir de mektep ilâve edilmiştir. Recep 1168/Nisan-Mayıs 1755 tarihinde İshak Fakih Mahallesi mescit vakfından almak üzere mektebin muallimi olan Mustafa görevlendirilmiştir³². Muharrem 1180/Haziran-Temmuz 1766 tarihinde İshak Fakih Muallimhanesi'nde ücretsiz olarak muallim-i sıbyan olan Mustafa görevinden feragat etmiş ve diğer Mustafa göreve getirilmiştir³³.

1.7. Karagöz Ahmet Paşa Mektebi

Kütahya'da 1505-1511 senelerinde Anadolu Eyalet Valisi olarak görev yapan Karagöz Ahmet Paşa tarafından inşasına başlanmış; Paşa'nın Şah kulu isyanında vefat etmesi üzerine vasiyeti doğrultusunda cami, medrese ve sıbyan mektebini Şahı-Devran b. Abdullah tarafından tamamlanmıştır³⁴. Külliye şeklinde planlanan yapının bânisi, vakıf kayıtlarında yapının inşasını başlatan Karagöz Paşa olarak geçmektedir³⁵.

Mektebin ve diğer yapıların tamirat, görevlilerin ücretleri ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için vakfiyesi oluşturulmuştur. Karagöz Ahmet Paşa'nın sağlığında sahip olduğu, köyleri, değirmenleri, hamamları, dükkânları, bağları, menzilleri, mezraları, sayfiyeleri ve bunlara ait bütün gelirlerini taşınır-taşınmaz mallarını 1 Recep 915/15 Ekim 1509 tarihli vakfiyesine göre; medrese, cami ve mektebin tamiri, vakıf görevlilerinin ücretlerinin ödenmesine vakfetmişti³⁶. Burada görev yapanlar aynı anda birden fazla vazifeyi üstlenebiliyordu. Şaban 1075/Şubat-Mart 1665 tarihinde Karagöz Paşa Mektebi'nde üç akçe ile muallim-i sıbyan ve bir akçe ile halifesi olan Seyyid Said Mehmet Halife,

³¹ Ara Altun, "İshak Fakih Külliyesi", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s.532-533.

³² *VAD.*, nr.1106, vr.52, s.106.

³³ *VAD.*, nr.1101, vr.7, s.16.

³⁴ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.117.

³⁵ *VAD.*, nr.1101, vr.1, s.4.

³⁶ Meltem Aydın, "Kütahya Karagöz Ahmet Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S.45 (2016), s.94; Ara Altun, "Ahmed Paşa Camii", *DİA*, II, İstanbul 1989, s.114-115.

kendi rızasıyla görevden ayrılmış yerine Mustafa Halife atanmıştır³⁷. Aynı görevi birden fazla kişinin yürüttüğü de görülmektedir. Kütahya'da Karagöz Paşa Mektebi'nde günlüğü iki akçe ücret alarak muallim olan İbrahim ve Mehmet adlı kişiler mutasarrıflar iken Mehmet hissesinden feragat etmiş; kardeşi İbrahim'e, Cemaziyelahir 1097/Nisan-Mayıs 1686'da verilmiştir³⁸.

1.8. Lala Hüseyin Paşa Mektebi

Lala Hüseyin Paşa, II. Selim'in hocasıdır. II. Selim tahta çıkınca lalası Hüseyin Paşa'yı Anadolu Eyaleti beylerbeyiliğine getirmiş; bu dönemde Kütahya şehrinde önemli eserler inşa ettirmiştir. Onun şehirde yaptırdığı cami ve hamamın inşasına 1566'da başlanıp 1568 yılında iki sene gibi kısa bir zamanda tamamlanmıştır. Muallimhanenin hangi tarihte yapıldığı ise bilinmemektedir. Geç dönem arşiv belgelerine göre Lala Hüseyin Paşa Camii'nin yakınında bulunan muallimhanenin bânisi de aynı kişidir. Caminin avlusunda medfun olan Talip Paşa'nın muallimhanenin yerini bağısladığına bakılırsa³⁹ Lala Hüseyin Paşa'dan sonra inşa edildiği söylenebilir. Rebiyülevvel 1138/Kasım-Aralık 1725 tarihinde Lala Hüseyin Paşa Cami yakınındaki mektepte günlük dört akçe ücret ile muallim-i sıbyanlık görevini yürüten Ali vefat etmiş yerine Seyyid Ali Halife, Naip Mehmet arzıyla atanmıştır⁴⁰.

1.9. Sevim Hatun Mektebi

Mektep, Dükkâncıklar Mahallesi Camii yanında idi. Vakıf kayıtlarında Sevim Hatun Muallimhanesi olarak geçtiğine bakılırsa bânisinin Sevim adında bir hanım olduğu söylenebilir. Safer 1199/Aralık-Ocak 1784-85 senesinde Dükkâncıklar Mahallesi Camii avlusunda bulunan Sevim Hatun'un vakfettiği mektepten almak üzere günlük iki

³⁷ VAD., nr.1101, vr.1, s.4.

³⁸ VAD., nr.1147, vr.12, s.26.

³⁹ Güner, *aynı eser*, s.36.

⁴⁰ VAD., nr.1091, vr.112, s.189.

akçe ücret ile muallimi sıbyan olan Abdurrahman görevinden kendi isteği ile feragat etmiş ve yerine Mehmet vazifelendirilmiştir⁴¹.

1.10. Şhreküstü Mektebi

Mektep, Şhreküstü Mahallesi'nde idi. Bânisi ve inşa tarihi bilinmemektedir. Adını bulunduğu mahalleden aldığı söylenebilir. Mektepteki muallim-i sıbyanlar görevlerini vefat durumuna değin devam ettiriyorlardı. Evlatlık vakıf olmasından dolayı görev vefat eden kişinin ailesine geçmekteydi. Rebiyülevvel 1176/Eylül-Ekim 1762 tarihinde günlüğü bir akçe ile muallim-i sıbyan olarak görev yapan Avnullah vefat etmiş yerine oğulları Şeyh Abdullah ve Mehmet Halife babalarının beratı ile muallim-i sıbyan olarak müştereken görevlendirilmiştir⁴².

2) MEDRESELER

Sözlükte; okumak, anlamak, bir metni öğrenmek, ezberlemek için tekrarlamak anlamlarına gelen dersin çoğulu olan “*Medâris*” bir mekân adıdır⁴³. İslam eğitim sisteminin temelini teşkil eden medrese, Osmanlı döneminde fiziki şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler kaydetmiştir. Medrese, bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve fakülte eğitimine tekabül eden İslami kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumudur⁴⁴.

Medreselerin kuruluş esası “*Fıkıh*” ilmini öğretmektedir. Selçuklular döneminde fıkıhla birlikte Kur'an, Tefsir, Hadis, Kelam ve diğer ilimlerin okutulduğu ilk medrese Büyük Selçuklunun merkezi Nişabur'da teşkil edilmiştir. XI. yüzyılda Nizamiye Medreseleri “*fakih*” yetiştirmek üzere kurulmuştur. Ancak Nizamiye Medreseleri ile ilk defa öğrencilerin yeme-içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını da karşılayan teşkilatlı bir medrese anlayışı geliştirilmiştir⁴⁵. Medreselerin

⁴¹ VAD., nr.1113, vr.56, s.141.

⁴² VAD., nr.1101, vr.3, s.7.

⁴³ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.323.

⁴⁴ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.327.

⁴⁵ Akyüz, *aynı eser*, s. 68.

derecelendirilmesinde herhangi bir sistem bulunmamaktadır. Osmanlı dönemi öncesi medreseler, müderrislerin ilmi kabiliyetlerine göre sınıflandırılmıştır. Temel eğitimini tamamlayan kişiler istedikleri alanda ihtisaslarını yapmak için o bilim dalında tanınmış müderrislere giderek onlardan değişik kitapları okur, icazetnâme alırlardı. İcazetnâmede devam edilen medresenin değil alınan derslerin içerikleri ve icazetnâmeyi veren müderrislerin isimleri yer alırdı⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen yerlere medrese yapımına önem verilmiştir. Bu durum sadece eğitim amacına yönelik olmamış İslam dininin ve kültürünün yaygınlaşmasına yönetim-toplum uzlaşmasını sağlayacak amaçların da gerçekleştirilmesine olumlu katkı sağlamıştır. Balkanların fethi ile burada birçok medrese inşa edilmiştir. Ayrıca Anadolu şehirlerinde, kasabalarında ve hatta köylerde dahi birçok medresenin yapıldığı arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir⁴⁷.

Yüksek seviyelerde eğitimin gerçekleştirildiği medreseler genellikle bir dersane ile talebe hücrelerinden oluşmaktaydı. Medreselerin yanına hamam, imaret, kütüphane gibi yapıların da inşa edildiği görülmektedir. Padişah, devlet adamları veya hayırsever kişiler tarafından yaptırılan medreselerin hemen tamamının bir vakfiyesi bulunmaktadır. Bunlarda, medresenin işleyiş biçimi, görevliler ve bunların alacakları günlük maaşlar yer almaktadır.

Medreselerde eğitimin belirli bir süresi bulunmamaktadır. Daha çok bu öğrencinin başarısına bağlıdır. Medrese eğitimlerinin son basamağı Sahn-ı Seman medreseleridir. Bunlara geçmek için en az üç yıl eğitim almış olma şartı vardır⁴⁸. Kanuni döneminde Süleymaniye adıyla bilinen “*Altmışlı*” medreseler açılmıştır. Bunların yanında “*Darülkurra*”, “*Darülhadis*” ve “*Darüttıp*” gibi ihtisas medreseleri vardı. Kütahya şehrinde Germiyanogulları Beyliği döneminden itibaren Osmanlı'nın son dönemlerine kadar eğitim veren medreseler ve ihtisas medreseleri mevcut

⁴⁶ İhsanoğlu, *aynı eser*, 233.

⁴⁷ İpşirli, *aynı eser*, s.328.

⁴⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s.234.

idi. Aşağıda XVIII. yüzyılda eğitim veren medreseler ayrı başlıklar altında incelenecektir.

2.1. Balaban Paşa/Nallı Medresesi

Balaban Medresesi, Lala Hüseyin Paşa Caddesi üzerinde idi. Balaban Medresesi için Germiyanolu Taş Vakfiyede Balabaniye Medresesi'nin müderris ve öğrencileri için para ayrılması, bu medresenin Germiyanogulları zamanında yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Hangi tarihte yapıldığı bilinmeyen medresenin araştırmacılar 1390 senesinden önce Süleyman Şah Çelebi zamanında yapılmış olacağını tahmin etmektedirler⁴⁹. Bu medreseden günümüze bir eser kalmamıştır. Medrese olarak inşa edilen yapının sonradan Balaban Paşa Tekkesi adıyla Halveti Tekkesi olduğu anlaşılmaktadır.

Balaban Paşa Medresesi'nde XVIII. yüzyılda eğitim-öğretim faaliyetlerine devam edilmekteydi. Medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş bir vakfı mevcuttu. Cemaziyelahir 1126/Haziran-Temmuz 1714 tarihinde Kütahya'da Balaban Paşa vakfından almak üzere bir buçuk akçe ücret ile muid olan Seyyid Mustafa vazifelendirilmiştir⁵⁰. Ramazan 1169/Mayıs-Haziran 1756 tarihinde Balaban Paşa Medresesi'nde ücretini vakfından karşılamak şartıyla günlüğü beş akçe ile hoca olarak Haydar Halife görevlendirilmiştir⁵¹. Kütahya'da Balaban Paşa Medresesi'nde vakfından karşılanmak üzere günlüğü beş akçe ile mütevellisi, bir akçe ile câbi ve bir akçe ile nazır ve bir akçe ile ferraş ve bir akçe ile bevvab ve üç akçe ile talebe-i ulûm hizmetlerini yürüten Ali ve Osman, Rabiyülevvel 1200/Ocak 1786 tarihinde görevli iken Ali vefat etmiş ve hisseleri Ali'nin oğlu Seyyid Mustafa'ya verilerek vazifelendirilmiştir⁵².

⁴⁹ Kalyon, *aym eser*, s.211.

⁵⁰ VAD., nr.1131, vr.3, s.7.

⁵¹ VAD., nr.1106, vr.56, s.114.

⁵² VAD., nr.1113, vr.57, s.144.

2.2. Darü'l-Hadis

Hadis öğrenimi için kurulan ihtisas medresesi anlamına gelmektedir. Anadolu'da inşa ettirilen ilk Darü'l-Hadis Çankırı'da Selçuklu atabeylerinden, Cemalettin Ferruh bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. İlk devir Osmanlı Darü'l-hadislerinin en ünlüsü, II. Murat zamanında Edirne'de yaptırılan Darü'l Hadis Medresesi'dir.

Kütahya'da Ulu Cami'nin giriş kapısı karşısındaki Sakahâne'nin yakınlarında inşa edilen Darü'l-hadis binası XVIII. yüzyılda eğitime devam etmekteydi⁵³. Kütahya'da önemli hayır eserleri yaptıran Osman Paşazade Ahmet Paşa tarafından inşa edilen Darü'l-Hadis'de görevlendirilen Seyyid Musa'nın beratı Rebiülahir 1175/Ekim-Kasım 1761 tarihinde yenilenmiştir⁵⁴.

2.3. Darü'l-Kurra

Yer, mekân, ev gibi anlamlara gelen “dar” ile okuyan anlamındaki “Kari” kelimesinin çoğulu olan “Kurra” kelimelerinden meydana gelen Darü'l-Kurra, Kuran'ı ezbere bilen hafızlara kıraat ilminin talim ettirildiği mekteplere verilen isimlerdir⁵⁵. Darü'l-Kurraların genellikle küçük ya da büyük kapsamlı külliye içinde yer almaları ya da bir cami veya medresenin yanında yer almaları gibi özellikleri vardır. Ancak Kütahya'da inşa edilen Cafer Paşa Darü'l-Kurrası tasarımı açısından olduğu gibi bu yönleriyle de farklılık arz etmektedir⁵⁶.

Kütahya'da Balıklı Mahallesi'nde bulunan Darü'l-Kurra, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre 987-990/1579-1582 yılları arasında Anadolu Beylerbeyi olarak Kütahya'da vazifeli olan Cafer Paşa⁵⁷ tarafından yaptırılmıştır. Vakıf arşiv kayıtları, bânisinin Cafer Paşa olduğunu göstermektedir. Cafer Paşa Darü'l-Kurrası Balıklı

⁵³ VAD., nr.1147, vr.6, s.13.

⁵⁴ VAD., nr.1101, vr.1, s.3.

⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Yusuf Küçükdağ, *Konya Darülkurraları*, Konya 2014; Ayrıca bk. Nebi Bozkurt, “Darülkurra”, *DİA*, VIII, Ankara 1993, s.543.

⁵⁶ M. Baha Tanman, “Darülkurra”, *DİA*, VIII, Ankara 1993, s.548.

⁵⁷ *Seyahatname*, IX, s.16.

Mahallesi'nde Müteveffa Kol Ağası Ahmet Bey'in evinin avlusunda bulunmakta idi⁵⁸. Cemaziyelahir 1169/Mart 1756 tarihinde Cafer Paşa Darü'l-Kurrası vakfının mütevellisi olan Seyyid Halil Halife kendi isteğiyle görevi bırakmış yerine muallim-i sıbyan olan Mustafa Halife vazifelendirilmiştir⁵⁹. Rebiyülevvel 1138/Kasım-Aralık 1725 tarihinde Cafer Paşa Darü'l-Kurra'sında günlüğü yarım akçe olarak Şeyh ve mütevellisi olan Ali vefat etmiş ve yerine Abdurrahman, naip Mehmet arzı üzerine beratla görevlendirilmiştir⁶⁰.

2.4. Germiyanolu Medresesi

İçerisinde mescit, imaret, türbe ve medreseyi içeren Germiyanolu II. Yakup Bey Külliyesi, Ulu Cami'nin batısında Gediz Caddesi üzerinde bulunmakta idi. Bânisi II. Yakup Bey'dir. Germiyanolu Medresesi'nden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır. Yıkılmadan önce ve yıkıldıktan hemen sonra çekilen fotoğraflarla görünüşü tespit edilebilen bu medresenin dokuz hücreli olduğu ve giriş kapısının eyvan biçiminde ve Taş Vakfiesinin bu eyvanda bulunduğu görülmektedir⁶¹. II. Yakup Bey vakfiesini Türkçe yazdırmıştır. Vakfienin Türkçe hazırlanması Anadolu Türk Beylikleri döneminde Türkçe'ye verilen önemi göstermektedir.

Yakup Bey'in müesseseye tahsis ettiği vakıflar; Kula, Simav Gölü, Kurt Köyü, Pınarbaşı, Çepni, Ilıcasu, Armut-ili, Seydi-köyü, Ayas Harımı, Kütahya'da şehir ile Bölcek Köyü, çiftlik ve Köşk Bahçesi, Yonca Bahçesi, Sünbüllü Bahçe, Davut Harımı, Meydan ağzındaki yer, Sandıklı'daki hamam ve bahçe, Çat'taki bağ, Şeyhlü'deki Canbaz Bağı, Kütahya'daki Karaağaç Köyü, Denizli'deki Hoca-Ömer Hamamı,

⁵⁸ Kalyon, *aym eser*, s.222.

⁵⁹ VAD., nr.1106, vr.55, s.112.

⁶⁰ VAD., nr.1091, vr.112, s.188.

⁶¹ M. Mustafa Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya 2000, s.209.

Dolap'taki yerler, Denizli'de Hober Kapısı'ndaki yerler ile Kütahya'daki Yeni Hamam'ın gelirleridir⁶².

Medresenin yakınında Darü'l-Hadis adı verilen bir ihtisas medresesi bulunmaktadır. XVIII. yüzyıl vakıf kayıtlarında medresenin müd ve müderrisine dair kayıtlar mevcuttu. Zilhicce 1168/Eylül-Ekim 1755 tarihinde Kütahya'da Germiyanoglu Yakup Çelebi Medresesi'ne günlüğü beş akçe ile Abdurrahman, müd olarak görevlendirilmiştir⁶³. Zilhicce 1177/Haziran 1774 tarihinde Germiyanoglu Yakup Çelebi İmareti'nde Müderris Cafer vefat etmiş yerine oğlu Mehmet günlük iki akçe ile görevlendirilmiştir.

2.5. Haliliye Medresesi

Sadettin Cami'inin yakınında inşa edilen, Molla Halil ve Haliliye Medresesi olarak da bilinen medresenin kurucusu Halil bin Mahmut Germiyanî'dir. Kütahyalı Mahmut Efendi'nin oğlu olup İstanbul'da müderrislik, İstanbul Kadılığı ve Rumeli Kazaskerliği gibi çeşitli önemli görevlerde bulunmuştur⁶⁴.

Molla Halil, memleketi Kütahya'da kendi adıyla medrese ve hamam inşa ettirmiştir. Hamam günümüze ulaşamamıştır⁶⁵. Medrese, Molla Halil'in görevlerinden dolayı halk arasında Kazasker Medresesi olarak da bilinmektedir. Kazasker Halil Efendi'nin, yaptırdığı eserin ihtiyaçlarının karşılanması için tanzim ettirdiği bir vakfiyesi mevcuttur. Vakıfta görev yapanlar aynı zamanda medrese öğrencilerinin eğitimiyle meşgul oluyordu. Şaban 1169/Mayıs 1756 senesinde Haliliye Medresesi'nin vakfına "*talebe-i 'ulûma*" hizmet etmeleri için Mehmet Seyyid Abdullah ve Seyyid Abdurrahim görevlendirilmişlerdir⁶⁶. Cemaziyelahir 1185/Eylül-Ekim 1771 tarihinde Halil Efendi vakfından karşılanmak üzere günlük iki akçe ücret karşılığında nazır olarak görev

⁶² Çiftçioğlu, *aynı eser*, s.167.

⁶³ VAD., nr.1106, vr.51, s.104.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.149.

⁶⁵ Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.10.

⁶⁶ VAD., nr.1106, vr.56, s.114.

yapan Seyyid Abdullah vefat etmiş, yerinin münhal olmasıyla oğulları Seyyid Abdullah ve Seyyid Derviş Abdurrahim vazifelendirilmişlerdir⁶⁷.

Kazasker Medresesi'nde XVIII. yüzyılda faal idi. Ramazan 1171/Mayıs-Haziran 1758 tarihinde Halil Efendi Medresesi'nin talebelerinin hizmetinde olan Seyyid ve Seyyid Himmet vazifelendirilmiştir⁶⁸. Rebiyülevvel 1168/Aralık-Ocak 1754-1755 tarihinde Haliliye Medresesi'ndeki talebenin hizmetinde olan Seyyid Ali ve Seyyid Ahmet ve Seyyid Mehmet, Seyyid Abdurrahim ve Seyyid Abdullah mutasarrıflar olduklarını ileri sürerek üzerlerine berat ettirmişlerdir⁶⁹.

2.6. İshak Fakih Medresesi

İshak Fakih tarafından yaptırılan külliyeinin içinde yer alan medrese, caminin hemen bitişiğindedir. İshak Fakih Külliyesi'nin en önemli bölümlerinden olan medrese, yedi talebe hücresi, şadırvanlı ve mermer sütunlarla çevreli kemerleri ile ve kesme taş duvarları ile Osmanlı mimarisinin önemli eserlerinden biridir⁷⁰. Medreseler kapatıldıktan sonra 1980 tarihine kadar halıcılık kursu için tahsis edilmiştir. Ancak bu sanatın başlatıcısı olan İspartalıgil'in vefat etmesi ile bu sanat kursu kapatılmış ve medrese kaderine terk edilmiştir. Eser, kullanıma kapandığından beri bakımsızlıktan dolayı çok fazla zarar görmüştür ve harap bir duruma gelmiştir⁷¹. Ancak yakın bir zamanda restore edilmiştir.

İshak Fakih Medresesi'nin ihtiyaçları ve görevlilerin ücretlerini karşılamak için kurulmuş bir vakfı vardı. Vakfiyesinde tahsis edilen gayrimenkuller; İn, Çat, Ağızviran ve Kırka köyleridir. İshak Fakih bu köylerin bütün arazi gelirlerini, meralarını, tepelerini adı geçen

⁶⁷ VAD., nr.1114, vr.61, s.84.

⁶⁸ VAD., nr.1106, vr.61, s.125.

⁶⁹ VAD., nr.1106, vr.50, s.103.

⁷⁰ Kalyon, *aynı eser*, s.93.

⁷¹ Kalyon, *aynı eser*, s.215.

medreseye vakfetmiştir. Bunların yanında Kütahya Çarşısı'nda bulunan dükkânın gelirleri de vakfedilmiştir⁷².

Külliye, XVIII. yüzyılda faal bir yapı idi. Muharrem 1180/Haziran- Temmuz 1766 tarihinde İshak Fakih Muallimhanesi'nde ücretsiz olarak muallim-i sıbyan olan Mustafa görevinden feragat etmiş; diğer Mustafa bu göreve getirilmiştir⁷³. Recep 1168/Nisan-Mayıs 1755 tarihinde İshak Fakih vakfı mahsulünden günlük bir akçe ve senelik bir müd buğday ile medresenin tevliyetine Seyyid Mustafa ve Seyyid İsmail getirilmiştir⁷⁴.

2.7. Rüstem Paşa Medresesi

Rüstem Paşa Medresesi, Kütahya'da Karagöz Camii ile Balıklı Cami arasında inşa edilmiştir. Bânisi Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Sadrazam Rüstem Paşa'dır⁷⁵. Rüstem Paşa, Hırvatistan, Macaristan, Balkanlar, Rumeli, İstanbul, Anadolu, Mısır, Medine ve Kudüs olmak üzere ülkenin farklı bölgelerine yüzlerce hayır eseri yaptırmış ve kurduğu vakıflar sayesinde bu eserler uzun yıllar ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kütahya'da bir medrese ve hamam yaptırmıştır. Medrese, 1930 yıllarında harap olmuş ve yıkılmıştır. Giriş kapısı ve bazı kısımları tespit edilebilen yapı edinilen bilgiler doğrultusunda aslına uygun olarak restore edilmeye çalışılmıştır. Medresenin, Arapça ve Farsça karışım bir dille yazılan orijinal kitabesi Kütahya Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

XVIII. yüzyılda medrese faal durumdaydı. Rüstem Paşa, medresedeki görevlilerin ücretlerini ve burada eğitim alan öğrencilerin masraflarını karşılamak için vakıf akarları bulunmaktaydı. Rebiyülahir 1116/Ağustos 1704 tarihinde Rüstem Paşa Medresesi'ne, bevvab ve ferraş lazım olduğundan dolayı Mehmet görevlendirilmiştir⁷⁶.

⁷² Çiftçioğlu, *aym eser*, s.171.

⁷³ VAD., nr.1101, vr.7, s.16.

⁷⁴ VAD., nr.1106, vr.51, s.105

⁷⁵ Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s.288-290.

⁷⁶ VAD., nr.1134, vr.4, s.13.

2.8. Timurtaş Paşa Medresesi

Timurtaş Paşa, Kara lakabı ile anılmakta olup ilk Osmanlı vezirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Tarihî geleneğe göre ailesi Osman Bey'in silah arkadaşlarından Aykut Alp'e dayanır⁷⁷. Yıldırım Bayezit döneminde Timurtaş Paşa'nın Kütahya ve çevresini muhafaza ile görevli bulunduğu 1389-1402 yıllarında Timurtaş Paşa Külliyesi'ni yaptırdığı kabul edilmektedir.

Timurtaş Paşa Medresesi, Kütahya'da Kavaflar Çarşısı'nın içinde bir külliye bünyesinde bulunuyordu. Külliye, Anadolu Beylerbeyisi Silahdar Mehmet Paşa tarafından tamir ettirilmiştir. 1534'te külliye'nin vakıf gelirleri kırk yedi dükkân, iki kervansaray ve dört bahçeden oluşmaktaydı⁷⁸. XVIII. yüzyıl vakıf belgeleri, Timurtaş Paşa Külliyesi ve vakfının varlığını devam ettiğini göstermektedir.

Külliyenin önemli yapılarından olan cami ve medresenin vaktiyle geniş bir avlu içinde yer aldığı bilinmekle birlikte avlu duvarları günümüze ulaşamamış bugün sadece caminin kuzeybatı yönünde tonozlu dar bir geçit biçimindeki avlu girişi sağlam kalabilmiştir⁷⁹.

Timurtaş Paşa Medresesi, XVIII. yüzyılda faal bir eğitim kurum idi. Cemaziyelahir 1138/Şubat-Mart 1726 tarihinde Timurtaş Paşa evkafı medresesinde “*talebe-i 'ulûma*” ders vermek şartıyla günlük bir akçe ücret ile Ahmet Halife vazifelendirilmiştir⁸⁰. Şaban 1168/Mayıs-Haziran 1755 tarihinde Timurtaş Paşa Medresesi'nde günlük beş akçe ücret ile Ahmet görevinden feragat etmiş görevine Osman, Mehmet ve Abdurrahman getirilmiştir⁸¹.

⁷⁷ Feridun Emecen, “Timurtaş Paşa”, *DİA*, XLI, Ankara 2012, s.186.

⁷⁸ Mustafa Çetin Varlık, “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı”, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1985, s.115.

⁷⁹ Ebru Karakaya, “Timurtaş Paşa Külliyesi”, *DİA*, XLI, Ankara 2012, s.186.

⁸⁰ *VAD.*, nr.1091, vr.112, s.189.

⁸¹ *VAD.*, nr.1106, vr.52, s.107.

2.9. Vacidiye Medresesi

Bugün Gazi Kemal Mahallesi'nde bulunmakta olan Vacidiye Medresesi, Germiyanogulları Beyliği'nin kurucusu I. Yakup Bey döneminde Germiyan emirlerinden Mübarezeddin Umur bin Savcı tarafından yaptırılmıştır⁸². Bu dönemde Kütahya'da kurulan diğer medreselerden farklı olarak nakli ilimlerin yanında heyet ve astronomi gibi ilimlerin de okutulmuş olması dikkat çekmektedir.

Kütahya'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte ilk dönem tahrir kayıtlarında Vacidiye Medresesi'nde dair bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte incelediğimiz dönemde vakıf kayıtları arasında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bunun sebepleri arasında medresenin atıl halde olması veya eğitim-öğretime devam edememiş olması gösterilebilir. Günümüzde medrese binası sağlam olup “köfeke” taşı olarak bilinen mahalli kesme taştan yapılmıştır. Eser dengeli plan yapısı ve süslemesiz sade taç kapısıyla dikkat çekmektedir. Günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

3) MEKTEP VE MEDRESEDEKİ GÖREVLİLER

3.1.Müderriş

Belirli bir tahsilden sonra icazet, mülâzemet ve beratla medreselerde ders verme salahiyetine sahip ilim adamlarına müderriş denilirdi⁸³. İlk Osmanlı müderriş, Selçuklu kültür ortamında yetişmiş olan devrin ünlü âlimi Davud-ı Kayseri'dir⁸⁴. Osmanlı medreselerinde eğitim bu zâtın oluşturduğu alt yapı üzerine bina edilmiştir⁸⁵.

Osmanlı'da medrese tahsili yaparak icazet alanlar müderrişlik için aday olabirdi. Tercihine göre Anadolu veya Rumeli kazaskerinin defterine kaydolup sıra bekler, böylece mülâzemet dönemi başlardı.

⁸² Çiftçioğlu, *aynı eser*, s.166.

⁸³ Öntuğ, *aynı eser*, s.1090.

⁸⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1945, s.2.

⁸⁵ Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Etkin Rol Oynayan Konyalı İlim, Fikir ve Devlet Adamları”, *Konya Şehri'nin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, Makaleler*, I, Konya 2004, s.123-126.

Sırası gelince en aşığı medreseden itibaren yirmili, otuzlu, kırklı, ellili derecelerine ulaşır, ardından kazaskerin de bizzat bulunduğı ilim heyeti huzurundaki imtihanıdan da başarılı olursa Sahn müderrisliğı derecesine ulaşırđı.

Osmanlı medreselerinde eğitimin temelini müderris oluşturmaktaydı. İcazetnamelerde mezun olunan medresenin adına yer verilmemekte; bunun yerine ders aldığı müderrisin ve okutulan derslerin adı geçmekteydi⁸⁶.

Bir müderris, ilk rütbeden son rütbeye kadarki ilmiye yolunu 25-30 yılda alabilirdi. Bu yol alışı “*Kat-ı Meratib*” denir. Müderrisin medreselerdeki aşığıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise “*Devr-i Medaris*” denilirdi⁸⁷.

Müderrislerin XVIII. yüzyılda medrese hocalığının yanında; vakıf nazırlığı, toplanan gelirlerin tasarrufu hususunda yetki, medrese binalarına yapılacak herhangi bir tamiratı yürütme gibi çeşitli görevler de verilmiştir. Esas işi ilmî çalışma olması gereken bir ilim adamının daha fazla ücret almak için başka işler yapmaları eğitimin seviyesini düşürmüştür⁸⁸.

Kütahya, ilim hayatı açısından zengin bir şehirdir. Sadettin Cami yakınında bulunan Haliliye Medresesi’nde Şaban 1169/Mayıs 1756 senesinde müderris olarak Seyyid Abdullah ve Seyyid Abdurrahim vazifelendirilmiştir⁸⁹. Kütahya’da Haliliye Medresesi’nin vakıf şartları üzerine talebe-i ‘ulûm hizmetine mutasarrıf olan Seyyid Mustafa, Seyyid Ahmet ve Seyyid Mehmet görevliyken Mehmet vefat etmiş ve hissesi kardeşleri Seyyid Mustafa ve Seyyid Ahmet’e, Rebiyülahir 1195/Mart-Nisan 1781 tarihinde verilmiştir⁹⁰. Zilhicce 1177/Haziran 1764 tarihinde

⁸⁶ İpşirli, *aym eser*, s.328.

⁸⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2010, s.112.

⁸⁸ Caner Arabacı-Yusuf Küçükdağ, “Konya’da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Medreseler”, *Konya Şehri’nin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, Makaleler*, I, Konya 2004, s.356-357.

⁸⁹ *VAD.*, nr.1106, vr.56, s.114.

⁹⁰ *VAD.*, nr.1147, vr.9, s.19.

Germiyanoğlu Yakup Çelebi Medresesi'nde günlüğü iki akçe ile müderris olan Cafer vefat etmiş ve yerine Mehmet görevlendirilmiştir⁹¹. Cemaziyelahir 1138/Şubat-Mart 1726 tarihinde Timurtaş Paşa Medresesi'nde talebe-i Ulum'a ders vermek şartıyla günlük bir akçe ile Ahmet Halife görevlendirilmiştir⁹².

3.2. Muid

Osmanlı medreselerinde muid, müderris namzedi demektir. Müderris ders anlatımını bitirdikten sonra talebelere tekrar yaptıran ve genelde daha az kabiliyetli talebelere ders anlatan kişidir. Danışmendler arasından en liyakatli olanlar arasından seçilen muid, bugünkü asistan pozisyonundadır.

Vakıf arşiv belgelerinde Kütahya medreselerinde görevlendirilmiş muidler görülmektedir. Kütahya'da 1168/1755 senesinde Germiyanoğlu Medresesi'nde Abdullah günlük beş akçe ile muid vazifesini yürütmekteydi⁹³. Cafer Paşa Darü'l-Kurrasına günlük yarım akçe ile muid olan İbrahim vefat etmiş Rebiyülahir 1126/Nisan-Mayıs 1714 tarihinde yerine Mustafa vazifelendirilmiştir⁹⁴. Cemaziyelahir 1126/Haziran-Temmuz 1714 senesinde Balaban Paşa vakfından karşılanmak üzere günlük bir buçuk akçe ücret karşılığında muid olarak Seyyid Mustafa görevine devam etmiştir⁹⁵.

3.3. Muallim-i Sıbyan

Muallim-i sıbyan, okula yeni başlayan küçük yaştaki çocukların eğitim ve öğretimi ile vazifeli kimsedir⁹⁶. Muallim-i sıbyanlık vazifesinin herhangi bir bitme süresi yoktu. Kişinin görevi bırakması veya vefatı gibi durumlarda sonlanırdı. Cemaziyelevvel 1184/Ağustos-Eylül 1770 tarihinde Kütahya debbağhâne yakınında Hacı Mehmet Mektebi'nde

⁹¹ VAD., nr.1101, vr.6, s.13.

⁹² VAD., nr.1091, vr.112, s.189.

⁹³ VAD., nr.1106, vr.51, s.104.

⁹⁴ VAD., nr.1131, vr.3, s.7.

⁹⁵ VAD., nr.1131, vr.3, s.7.

⁹⁶ Öntüğ, *aynı eser*, s.1090.

muallim olan Mustafa vefat etmiş yerine Abdüsselam vazifelendirilmiştir⁹⁷. Muallim-i sıbyan, isterse görevi bırakır, yerine başka ehil biri atanırdı. Kütahya'da Hacı Ahmet Mektebi'nde günlüğü beş akçe ile muallim-i sıbyanlık vazifesini yürüten Halil görevini bırakmış ve yerine Ahmet, Rebiyülahir 1116/Ağustos 1704 senesinde göreve tayin edilmiştir⁹⁸. 1116/1704-05 senesinde Kütahya Lala Hüseyin Paşa Cami yakınındaki mektebin ilk muallimi olan Ahmet vazifesini bırakmış yerine kardeşi Hacı İsmail görevlendirilmiştir⁹⁹. Recep 1118/Ekim-Kasım 1706 senesinde Fatma Hatun Mektebi'nde günlük bir akçe ile muallim-i sıbyan olan Seyyid İbrahim'in vazifesi devam etmiştir¹⁰⁰.

3.4. Hoca

Muallimhanede ders anlatan kişilere hoca ismi verilmektedir¹⁰¹. Kütahya'da, Razaman 1169/Mayıs-Haziran 1756 senesinde Balaban Paşa Medresesi'nde vakfından karşılanmak üzere günlüğü beş akçe ücret ile hoca olarak Haydar Halife tayin edilmiştir¹⁰².

3.5. Halife

Muallimhaneye yeni başlayan talebelere eğitim veren muallimlerin yardımcısı olarak vazifelendirilen kişilere halife denirdi¹⁰³. Bazı mekteplerde muallim-i sıbyan olan görevli, halifenin yapacağı işi kendisi yürütür, bu görev belli bir ücret karşılığında ona verilirdi. Şaban 1175/Şubat-Mart 1762 senesinde Karagöz Paşa Camii yakınındaki muallimhanede günlük üç akçe vazife ile muallim-i sıbyan ve bir akçe ücret ile halifelik vazifesini yürüten Seyyid Mehmet Halife kendi rızası ile vazifesini bırakmış ve yerine Mustafa Halife tayin edilmiştir¹⁰⁴.

⁹⁷ VAD., nr.1114, vr.60, s.81.

⁹⁸ VAD., nr.1134, vr.4, s.13.

⁹⁹ VAD., nr.1134, vr.4, s.13.

¹⁰⁰ VAD., nr.1134, vr.5, s.16.

¹⁰¹ Öntuğ, *aynı yer*.

¹⁰² VAD., nr.1106, vr.56, s.114.

¹⁰³ Öntuğ, *aynı yer*.

¹⁰⁴ VAD., nr.1101, vr.1, s.4.

3.6. Şeyhü'l-Kurra

Kur'an'ı ezbere okuyanlara kıraat ilmini öğreten hocaya verilen isimdir. Hafızlara kıraat ilmini öğretmek için Darü'l-Kurra'nın başında bulunurdu ¹⁰⁵ . Kütahya'da, Rebiyülevvel 1138/Kasım-Aralık 1725 senesinde Cafer Paşa Darül-Kurra'sının Şeyhü'l-Kurralığına Ali'nin vefatı ile Abdurrahman tayin edilmiştir¹⁰⁶.

Sonuç

Kütahya şehrinde, vakıf kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda 10 mektep ve sekiz medrese ismine rastlanmıştır. Kütahya şehzâde sancağının merkezi ve önemli bir yerleşim yeri olması sebebiyle mektep ve medrese sayısı oldukça fazladır. Hemen her mahallede Germiyanoglu beylerinin, Osmanlı dönemi Anadolu Eyaleti Beylerbeylerinin, ilim adamlarının ve hayırsever vatandaşların kurdukları mektep ve medreseler Osmanlı toplum ve devletinin eğitim-öğretime verdiği değeri gösterir.

Vakıf sistemi, Osmanlı Devleti'nin son derece önem verdiği kurumlardan biridir. Oluşturulan vakıflardan eğitim müesseselerinin tamir, bakım ve onarımları, öğrencilerin çeşitli ihtiyaçları ve kurumlarda görevli kişilerin ücretlerinin karşılanması sağlanmıştır. Bu sayede devlet hazinesi üzerindeki yük hafifletilirken aynı zamanda bu müesseselerin devamlılığı da sağlanmıştır.

Kütahya'daki eğitim müesseselerinin bir kısmı günümüze ulaşabilmişken bir kısmı tamamen ortadan kaybolmuştur. Bugüne ulaşan bu nadide eserlerin bir kısmı bakımsızlık sebebi ile yıkılmaya yüz tutmuştur. Tarihe ışık tutan bu eserlerin bir an önce onarımına başlanılarak eğitim ve kültür tarihine kazandırılmalıdır.

¹⁰⁵ Öntüğ, *aynı eser*, s.1091.

¹⁰⁶ VAD., nr.1091, vr.112, s.188.

Tablo 1. Hurufat Kayıtlarına Göre Kütahya Mektep ve Medreselerindeki Görevliler, Atama Tarihleri ve Aldıkları Ücretler

Görevlinin Adı	Görevi	Görev Yeri	Atama Tarihi	Aldığı Ücret
Ali Halife	Muallim-i Sıbyan	Lala Hüseyin Paşa Mektebi	Rebiyülevvel 1138/Kasım-Aralık 1725	Günlük 4 Akçe
Mustafa	Muallim-i Sıbyan	İshak Fakih Mektebi	Muharrem 1180/ Haziran-Temmuz 1766	Ücretsiz
Şeyh İbrahim	Hoca	İshak Fakih Mektebi	Muharrem 1172/ Eylül-Ekim 1758	Belirtilmemiş.
Mustafa Halife	Halife	Karagöz Paşa Mektebi	Şaban 1175/ Şubat-Mart 1762	Günlük 1 Akçe
Mustafa Halife	Muallim-i Sıbyan	Karagöz Paşa Mektebi	Şaban 1175/ Şubat-Mart 1762	Günlük 3 Akçe
Abdurrahman	Şeyh ve Müteveli	Darü'l-Kurra	Rebiyülevvel 1138/ Kasım-Aralık 1725	Günlük yarım akçe
İbrahim Halife	Muallim-i Sıbyan	Haznedar Mehmet Ağa Mektebi	Muharrem 1176/ Temmuz-Ağustos 1762	Günlük 5 Akçe
Ahmet Halife	Muallim-i Sıbyan	Hisar Bey Oğlu Mektebi	Recep 1172/ Şubat-Mart 1759	Günlük 6 Akçe
Seyyid Halife	Muallim-i Sıbyan	Darü'l- Hadis	Rebiülahir 1175/ Ekim-Kasım 1761	Belirtilmemiş.
Seyyid Mustafa/ Seyyid Ahmet	Talebe-i Ulûm	Halil Efendi Medresesi	---	Belirtilmemiş.
Haydar Halife	Hoca	Balaban Paşa Medresesi	Ramazan 1169/ Mayıs-Haziran 1756	Günlük 5 Akçe

Mustafa Halife	Muid	Rüstem Paşa Medresesi	Ramazan 1175/ Mart-Nisan 1762	Günlük 2 Akçe
Mustafa Halife	Bevvab	Rüstem Paşa Medresesi	Ramazan 1175/ Mart-Nisan 1762	Günlük 2 Akçe
Mustafa Halife	Kâtip	Rüstem Paşa Medresesi	Ramazan 1175/ Mart-Nisan 1762	Günlük 2 Akçe
Mehmet Tahir	Muallim-i Sıbyan	Timurtaş Paşa Medresesi	Zilkade 1178/ Nisan-Mayıs 1765	Belirtilmemiş.
Ahmet-Salih- Halil Halife	Muallim-i Sıbyan	Hacı Pir Mektebi	Zilhicce 1175/ Haziran- Temmuz 1762	Günlük 2 Akçe
Seyyid Ömer	Hoca	Fatma Hatun Mektebi	Rebiülahir 1169/ Ocak- Şubat 1756	Belirtilmemiş.

Kaynakça

I.Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Kaynakları (Kısaltma: VAD.) nr. 1091; 1101; 1106; 1113; 1114. 1131; 1134; 1147.

II. Kitaplar

AFYONCU, Erhan, “Rüstem Paşa”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s.288-290.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pagem Yayınları, Ankara 2013.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, (haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

GÜNER, Hamza, *Kütahya Camileri*, Kütahya 1964.

İHSANOĞLU, Ekmelettin, *Osmanlılar ve Bilim*, Nesil Yayınları, İstanbul 2014.

KALYON, M. Mustafa, *Kütahya'da Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, *Bozkır Armutlu: Tarihçesi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çizgi Kitapevi, Konya 2008.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, *Konya Darükkurraları*, Konya 2014.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1945.

ÜNAL, M. Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010.

III. Makaleler

ALTUN, Ara, "Ahmed Paşa Camii", *DİA*, II, İstanbul 1989, s.114-115.

ALTUN, Ara, "İshak Fakih Külliyesi", *DİA*, XXII, İstanbul 2009, s.532-533.

ARABACI, Caner -Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Medreseler", *Konya Şehri'nin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, Makaleler*, I, Konya 2004, s.351-394.

AYDIN, Meltem, "Kütahya- Karagöz Ahmet Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S. 45 (2016), s.91-119.

BOZKURT, Nebi, "Darülkurra", *DİA*, VIII, Ankara 1993, s.543-545.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.323-327.

BOZKURT, Nebi, "Mektep", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.5-6.

ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, "Germiyanogulları Dönemi Kütahya Medreseleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.15 (2006), s.161-180.

EMECEN, Feridun, “Timurtaş Paşa”, *DİA*, XLI, Ankara 2012, s.185-186.

İŞPİRLİ, Mehmet, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s.327-333.

KARAKAYA, Ebru, “Timurtaş Paşa Külliyesi”, *DİA*, XLI, Ankara 2012, s.186-187.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Etkin Rol Oynayan Konyalı İlim, Fikir ve Devlet Adamları”, *Konya Şehri’nin Fizikî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı, Makaleler*, I, Konya 2004, s.105-134.

ÖNTUĞ, Murat, “Nevşehir Kazasının Eğitim, Dini ve Sosyal Yapıları (1700-1800)”, *I. Uluslararası Nevşehir Sempozyumu 16-19 Kasım 2011*, (ed. Adem Öğer), *Nevşehir Üniversitesi Yayınları 2*, IV, Nevşehir 2012, s.423-450.

TANMAN, M. Baha, “Darülkurra”, *DİA*, VIII, Ankara 1993, s.545-548.

VARLIK, Mustafa Çetin, “Kütahya”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s.580-584.

VARLIK, Mustafa Çetin, “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı”, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1985.

YILDIZ, Dursun Hakkı, “Kütahya’nın Tarihçesi” *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan: Kütahya*, Formül Matbaası, İstanbul 1981, s.35-46.